

Այլ եւ անձինք բազումք բարեպաշտութեամբ զարդարեալք եւ ի յազգաշահ իրողութիւնս ուրախութեամբ սրտի նպաստել արդեան ձեռնամուկք (որոց դանուսնք գրեմք) ըստորեւ կարեքցեալ օգնեցին ի փառս միոյն աստուծոյ եւ ի պարծանս լուսաւորակերոն Տայկազեան տոհմին: Բարձր բարեծնունդք նախ ազնուածին, բնութեամբ բարի, քաղցր, իմաստուն, հեղ, հանգիստ, որդումած բարեխելք Կ. ազնիւ երիտասարդ Թաբեթեան տոհմ Ը: Նորհօք լի:

Կա եւս ամենայն պատուոյ արժանիք Աղայ Մարութ Թովսէփ փոնչեանց եւ պարոն Թաբութեան Կարապետ եւ պարոն Մանուկ Եակոբջան որ ոսկրիձ մանուկեանց ասի: Եւն նշանադրեալք ի գրքոյս անղուգ բարերարութեամբ միսիթարիւքն մեր: Սերգայէն շնորհասկութիւն հասարակ բնակչաց մագրասիս Այլոց ի մեծաց մինչեւ ցփոքանս տէր վարձատրեսցէ աստ եւ ի հանդերձելումս ամեն եւ դուք յիշօղքդ յիշեալ լիջիք անմահ գառնի աստուծոյ:

այս է երրորդ տպագրութիւն:

“Այս է երրորդ տպագրութիւն” ըսելով, կրնանք հասկնալ թէ այն գիրքն Մագրասայ մէջ երեք անգամ տպագրուած է, թէ ոչ՝ չի վուսնայի: Եւ Կ. Պոլսոյ տպագրութիւնն տեսած եւ ասոր ալ երրորդ տպագրութիւն ըսած է:

Տ. Վ. Պ.

Ն Կ Ա Ր Ա Գ Ր Ա Վ Ա Ն

ԴՐՈՇԱՆԻՆԻՆՈՅ ՀՈՅՈՅ ՄՈՇԵՐԷԱՅԻՆ

Հայտնիքն Անտոնիոս Դրոշանին:

Այսօրուան ու սկզբնական Հայաբաղքին գիրքին ու մանաւանդ յատակագծին վրայ մեծ փոփոխութիւն մ'եղած է: Ան կայ միայն՝ որ հիմակ ընդարձակուած է ու ասոն ասոն կանգնուած նոր շէնքերովք գեղեցիկ կերպարանք մ'աւանդ է:

Քաղքին կենդրոնը կը կացուցանէ գլխաւոր հրապարակն Ա, որ գրեթէ քառակուսի մը կը կազմէ. վասն զի մինչեւ երկայնութիւնը 125 եւ լայնութիւնը՝ 122 մէր է, ըսել է թէ իր ամբողջ բռնած միջոցը կամ մեծութիւնը 15.250 քառակուսի մէր է: Այս քաղաքայական մեծ շրջանին մէջ կը կատարուին երկու շաքաթական՝ ու չորս տարեկան մեծ սունավաճառները:

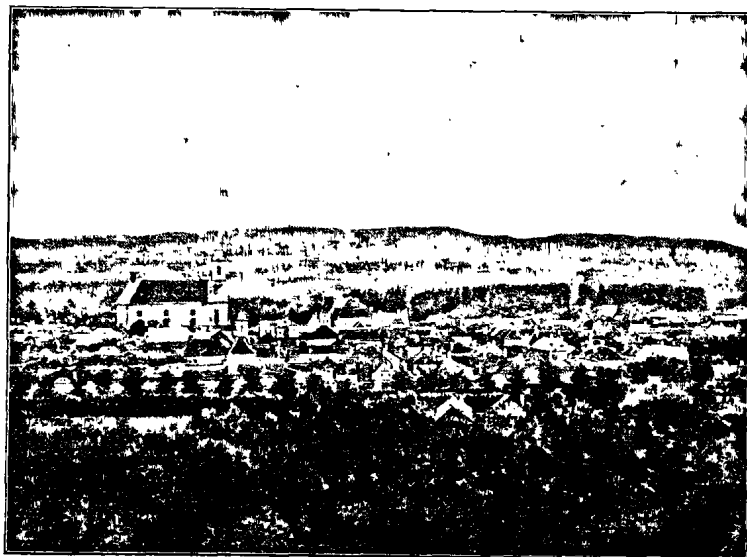
Այս հրապարակին շուրջ մէջ տեղը կեցած էր Ա մինչեւ 1893 միայն մեծ խորհրդանշոյն իր գորաւոր կամարներով, որ Հայոց հոն գաղութէն քիչ մը ետքը կանգնուեցաւ իրբեւ վաճառանոց կամ արեւելեան շուկայ: Աս շէնքին վրայ քաղաքային տարութիւնն աւելցուց նախորդ դարուն սկիզբները՝ գտնիկն մըն ալ, ուր կը կատարէր իր գաղանի խորհուրդներն ու ժողովքները: Էնքին վարի մասը մնաց միշտ մասնաւոր գերդաստանաց կամ առանձնական մարդիկներուն ձեռքն, որոնք զայն կը գործածէին իրբեւ խանութ ու կրպակ: Հասարակութիւնը հետզհետէ այս խանութները մասնաւորներէն իրեն յատկացուց: Եւ որովհետեւ վարի — համեմատութեամբ սկաւ — շէնքը չէր կրնար վրան կեցած յաղթանակով յարկը տանել, ասոր համար 1889ին, քաղաքային որոշման մը համեմատ, աս խորհրդանոցը գողուեցաւ: Խորհուրդներն սկսան, իրեն դիմացն եղող Ե ակնշնորհին մէջ (casino) կատարուիլ. իսկ վաղեմի խորհրդանոցն իրբեւ խախտուլ շէնք մը՝ յառաջուան որոշման համեմատ — 1893ին — գետնի հաւասար եղաւ:

Երկու հարիւր տարուան միջոցին մէջ շատ խորհուրդներ, որոշմունքներ ու վճիռներ ելան, պոռնակին (գունդ) տակէն: Այսպէս կը խուճուէր խորհրդանոցն, այն գազաթն եղած քարէ մեծ թակոյկին համար, որ տանիքին մէջ տեղը՝ վերեւ կեցած էր: Ցարեգոց նայելով՝ մեր պապերը, շէնքը կանգնուելու ժամանակ, այս քարէ կափարիչով փակուած կուսի մէջ յիշատակարաններ գրած էին: Հիմակ որ շէնքը վար առնուեցաւ, քարէ թակոյկին մէջ թղթի փշեղանքներ զատ բան մը չգտնուեցաւ: Ժամանակին խոնաւութիւնն ու անքննները, այն յիշատակարանաց թղթերը հետզհետէ փոխուեցան փշեղած էին: Այնպէս որ ասոնք էն թէ միայն կարդացուելու բաներ չէին, հապա գիտցող միայն կրնար ըսել թէ ասոնք ասոնք մը գրուած թղթեր էին:

Մեծ հրապարակին անընդմիջապէս կից եւ անոր հետ հարդրութեան ու իրբեւ թէ շատ արուակութեան մէջ են վերին ու ստորին ձրի փողոցները 1. Միջնափողոցին վերի ու վարի մասերը 2. Սողմանեան 5 ու Եօթը խաչերու 6 փողոցները. զարմեալ՝ երեքասան քաղաքն Դ ու քաղքին գլխաւոր շրջապայութեանը 2 տանոց փողոցները — Հայաբաղքին ուրիշ փողոցներն են, վերի ու վարի թղթատարութեան փողոցը (ասոն մը Կովիդեան փողոց) 3, ներ-

քին 4 ու արտաքին դաշտի փողոցը 8 կանանչ ծառի փողոցը 9, Մայրապետաց փողոցը 12, Ս. Իգնատիոսի փողոցը 7, Ջաղացքի փողոցը 13, — խաչի 15, Երկաթագործաց 14 եւ Ագարակի կարգերը 16, դարձեալ՝ Նոր փողոցը 17, Բերդի 18 եւ փոքր կամրջի 19 փողոցները, Աս յիշուած փողոցները բոլորովին շէտակ են, ծուռ կամ կոր փողոց չկայ Հայաքաղքին մէջ։ — Երկու արտաքին քաղաքաբաժիններն, այսինքն. Գանտիան Գ ու Աքաղաղի քաղաքն Բ. սակից

Համար զոր մեր պապերն, անցած դարու վերջերը՝ Սամոշ գետը կտրելով ու պեղելով ճիշդ քաղքին մօտեցուցին։ Այս փողոցին՝ հարաւէն դէպ ի հիւսիս ունեցած երկայնութիւնը ճշգիւ քիւռ մէդր մըն է. շէտակ է, եւ իր մէկ մասովը մեծ հրապարակին վրայ կը նայի, եւ է միանգամայն քաղքին առաջին փողոցն ուր կը նստի հասարակորէն քաղքին ազնուականութեան մէկ մասը, Ասոր հարաւային մէկ ծայրն է Բարաւունեան անկեւանոցն ու հիւանդանոցը, աղէկանց ինչպէս

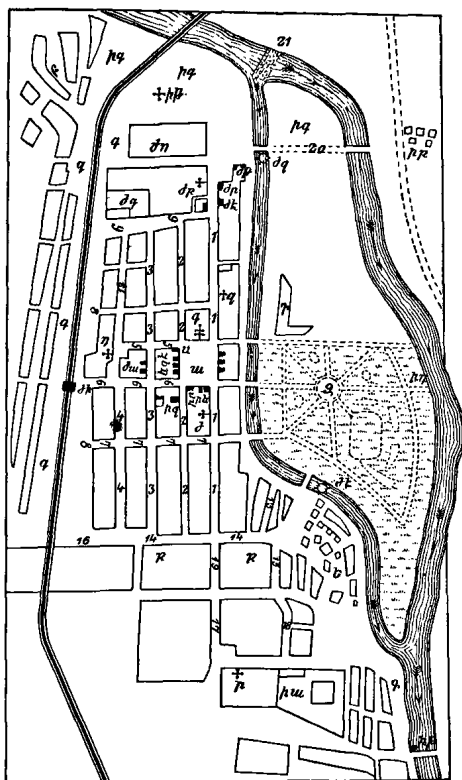
Կերտ Հայաքաղաք Արեւելեան՝ կողմանէ նկատելով։

գառ Գնչուներու բնակութեան տեղը Ծ կամ բողջացնեն զԿերտայ հայաքաղաքը։

Քաղաքն ունի շատ մը մեծագործ շինութիւններ, հրապարակական ու մանաւորաց շէնքեր։ Ասոնց գլխաւորներն ու ամենէն աւելի յիշատակացարժանի ու գեղեցիկներն են՝ գլխաւոր հրապարակին մէջ ճարտարագործ հայ կաթուղիէն գ. (տ. պտիկ, Հաւ. 1894 էջ 274.) խորհրդանոցըն. կովորդեան եղբարց զ. դարձեալ՝ Մոլաովանեանին է. Գիւղէշին եւ Նոյեկուցի իւ պալատները, Վալաք եպիսկոպոսարանը ը. Բլըշինդարին շէնքը թ. եւ մեծ պանդոկը իւր։

Բայց անցինք քաղքին ստորաբաժութեանը։ Հայաքաղքին գլխաւոր փողոցն է, Նախ՝ Ջէ՛ Քոչոյ 1։ Այսպէս կը կոչուի, այն ջրանցքին

նաեւ մանչ տղոց՝ որբանոցներն ու վերջիններուն աղօթարանը։ Փողոցին մէկալ հիւսիսային ծայրն է դուարանոցը ը. ը. ի. Բ. Միլի փողոց 2։ Անոր համար կը կոչուի այսպէս, վասն զի ան էր քաղքին միջնափողոցն՝ այն միջոցին երբ քաղաքը հիմնուեցաւ։ Ասոր ուղղութիւնն ալ նախընթացին պէս է, միայն թէ անկէ աւելի ուղիղ։ — Գ. Թղիսարաւմէան փողոց 3, չորս տասնեակ մըն է որ այսպէս կը կոչուի։ Անկից յառաջ Կովորդեան փողոց կը կոչուէր, որովհետեւ այս գերդաստանին մէկ գլխաւոր մասը հոս կը նստէր։ Աս ալ մէկալներուն ուղղութիւնն ունի, թէպէտ վերին մասովն ստորին մասին շարկութենէն քիչ մը կը շեղի։ Աս փողոցին վերին մասը ժողովրդեան բերնովը՝ Նորո կամ Նամըղէ փողոց կը

Կեօրա Հայաքաղաքին Յատկագրիծը:

իր. Ժմիրային բաղանդաց կայան.
իգ. Հոռոմական գաղթականութեան մնացորդներ.
իդ. Մոլոտարոստոյեան դպրոց.

իե. Հիմ դրամատիկական.
իզ. Կոլեումն.
իե. Աղջկանց դպրոց.

կոլեւի, վան զի Հոս կը նստին ըստ մեծի մասին մասաճառներն, որոնք մինչեւ վերջի առանձններն արտաքին կարգի քանակութեամբ խող, ոչնար այժ եւ մանաւանդ գառն կը մտնէին կը քերթէին: — Աս արհեստը Հոս բանեցընելն հիմակ արգելեալ է: Քաղքէն դուրս վարի կամրիլն կից եղող սպանգանոցին մէջ ի՞նչ պետք են առնառնները մտնել, զանոնք նախընթացապէս, դուարի բռնկին ձեռքը քննութեան տակ ձգելէն ետեւ: — Դ. Կեօրն Գառնի Գառն 4. — Գառնազանեւոր Համար, Արտաքին դաշտի փողոցն 8, որ շինուեցաւ կամ աւելցուեցաւ այն տունն, երբ դաշտի վրայ նայող նախընթացին վրայ աւել-

Ա. Ներքին քաղաք.
Բ. Արտաքին քաղաք.
Գ. Կանաչաւ քաղաք.
Դ. Ներքին դաշտի փողոց.
Ե. Գոլոմարոս թանկութեան տուն.
1. Էրի փողոց.
2. Սիլին փողոց.
3. Թոլմարոստոյեան փողոց.
4. Ներքին դաշտի փողոց.
5. Սողոմանեան փողոց.
6. Սոյն խաչի փողոց.
7. Ս. Կոնստանտին փողոց.
8. Արտաքին դաշտի փողոց.
9. Կանաչ ծառի փողոց.
10. Մարտապետաց փողոց.
11. Հայաքցի փողոց.
12. Երկաթագործաց ճարտ.
13. Խաչի կարգ.
14. Ազարակի կարգ.
15. Նոր փողոց.
16. Բերդի փողոց.
17. Փոքր կամրիլ փողոց:
ա. Մեծ Կրասկարակ (վաղեմի խորհրդանշ)
բ. Կոնստանտին փողոց.
գ. Մայր ձկնոցի.
դ. Սողոմանեան ձկնոցի.
ե. Խորհրդանշ.
զ. Կովորեան ճարտ. պալատ.
է. Մոլոմանեանի պալատ.
ը. Վարք ձկնախորհրդանշ ու մատուռ.
թ. Բըլեյնդարեանի տուն.
ժ. Փրակիկեան ձկնոցի ու վաճառ.
ծա. Օրիորդաց դպրոց.
ժբ. Ս. Գրիգորի որբանոց ու մատուռ.
ժգ. Վարք ձկնախորհրդանշ ամրանոց.
ժդ. Հիւսիսային զինուորանոց.
ժե. Երկաթագործար կայան.
ժզ. Վերին ճարտ.
ժե. Օտարին ճարտ.
ժբ. Անկեղանոց եւ հիւանդանոց.
ժթ. Գիւլիկ ոգոյ գործարան եւ մթերանոց
ի. Գործարանանոց.
իա. Մարտիկանոցի դղեակն ու Տէրոսեան մեծ արգելանոց.

իբ. Հրատարակի մեծ օթեան.
իթ. Ս. Առնոնի խաչ.
Լ. Սպանդանոց.

ցուեցաւ այն դէպ ի արեւելք կեցող փողոցը: — Յիշուած այս չորս փողոցը, քաղքէն գլխաւոր փողոցներն են, որոնք ինչպէս վերն ալ ըսինք, հարաւէն դէպ ի հիւսիս կ'ընթանան: — Զատնք խաչաձեւ կը կտրեն 1. Կանաչ ծառի փողոցը 9. 2. Սողոմանեան փողոցը 5. 3. Եօրն Գառնի փողոցը 6: Աս արեւելեան ծայրն է երկաթագործարանը Ժ. Խաչ արեւմտային՝ քաղքէն գլխաւոր շրջագայութեան տեղը 2. 4. Ս. Կոնստանտին փողոցը 7. — Երրորդական փողոցներն վերն արդէն յիշեցինք: Ասոնք ըստ մասին ներքին աւ ըստ մասին արտաքին քաղաքներուն կարճ ու նեղ փողոցները կը կացուցանեն ու պաշտեն.

նին է՝ ներքին քաղաքն արտաքիններուն հետ կապել:

Գլխաւոր փողոցներու խմբին դիմացը դէպ ի արեւելք, ուր կ'անցնի հիմակ երկաթի ճամբան, հին աստններն — ամբողջ քաղքին երկայնութեամբ — կեցած էր դուարի եւ արջառոյ վաճառանոցը՝ զ. զ. Ասիկայ արտաքոյ կարգի ընդարձակ տեղ մըն էր: Հոս կ'ըլլային վաղեմի ժամանակ տարեկան տօնավաճառներն ու միանգամայն եգի, խողի, ոչխարի, գառնի

ծուռ, նեղ ու անկարգ փողոցիկներով տեղ մըն է: Հոս ըստ մեծի մասին գործավարք ու աղւռսագործք կը ընակին: Ասոր կից եղած լեւոր կաւային ըլլալով՝ լեւան ստորոտին երկայնութեամբն աղւռի ու կղմինձրի գործարաններ կանգնուած են: — Աքաղաղի քաղքին ճշդիւ հակառակ կողմը կամ դէպ ի հիւսիսային արեւմուտք՝ կը նստին գնչուներն Ն. իրենց յատուկ քաղաքաբաժնին մէջ, ուր լճեպէտ բաւական բազմաթիւ են, բայց ոչ կանոնաւորեալ փողոց

Կերւա Հայաքաղաք Հարաւային կողմանէ դիտելով:

մեծ առուտուն, վասն զի մեր պահպեր գլխաւորաբար ստնցմով կ'ընէին առուտուն. — Հիմակ ալ կայ դուարի առուտուրը, բայց ոչ այնչափ ընդարձակ կերպով: Այս բաներու առուտուն ու վաճառանոցն — ինչպէս վերն ըսինք — հիմակ, քաղքին հիւսիսային դիմ, քրի ու Թըղթատարութեան դիմացն եղած ընդարձակ հրապարակներուն մէջ ք. ք. կ'ըլլայ: Թէպէտ այս վաճառատեղին բաւական ընդարձակ տեղ է, այսու ամենայնիւ նախընթացին եւ ոչ երեքին մէկն է:

Քաղքին արտաքին քաղաքաբաժիններն են, Նախ՝ Առուղ՝ Խողի Բ: Ասիկայ ներքին քաղքին արեւելեան հարաւային կողմը կ'իյնայ.

եւ ոչ կ'արդաւորեալ ըսուելու տուն մ'ունին: Քովէ քով կը նստին եւ ունին իրենց յատուկ առաջնորդը (vayda), որ իրենց համար պատասխանատու է: Ասոնց յատկացեալ արուեստն է դարբնութիւն, բայց նաեւ գողութիւն. — քաջ երաժիշտ են: — Գնչուներու բնակութեան տեղէն քանի մը հարիւր քալ դէպ ի արեւմտեան հիւսիս կ'իյնայ Գառփա՝ Գ. Հոս մեծաւ մասամբ վաճաք գործաւորներ կը նստին: Ասոնց՝ ինչպէս նաեւ գնչուներու քաղաքը՝ Սամոշ գետին ու ջրանցքին քով՝ եւ ցած տեղ մ'ըլլալով, շատ ենթարկուած են ջրերու ողողելուն: Գանձախայի սագիի կողմը կ'իյնայ Մարգինուցի բեր-

գը իսւ. որուն կից է ազգային, նաեւ Հունգարացոց գերեզմաննոցը ի խաչելութեան հայ մատուռովը: —

Քաղքին կենդրոնական հրապարակին մէջ եղած գլխաւոր շէնքերը յիշեցնելը: Ասոնցմէ դուրս եղող յիշատակաց արժանի շէնքերն են — գետին երկայնութեամբը — վերէն դէպ ի վար յառաջանալով՝ 1894ին լնացած ձիաւոր զինուորաց ահագին զօրանոցն՝ փակուած ձիւնթացութեան դպրոցովը ժղ. գինիի ոգւոյ գործարանն ու միտերանոցը ժժ. Քարաշոնեան անկեղանոցն ու հիւանդանոցը ժժ. Ս. Գրիգորի Լուս. մանչ՝ ժը ու դիմացն եղող աղջիկ տղոց իւր որսանոցներն, իրենց յատուկ մատուռովը: Մանչ տղոց որսանոցին պարտիզին կից է վաշտք եպիսկոպոսին ամարանոցը ժժ: Բիւ մը վարն են, աղջկանց նորաշէն դպրոցը (ժաւ. Թղթատարութեան փողոցին մէջ). որոնք կից է բողոքականաց եկեղեցին, վաշտք եպիսկոպոսին կղերանոցը (իզ. միջնափողոցին մէջ) եւ այլն:

Մասնաւոր յիշատակաց արժանի են՝ քաղքին շրջապայուած են Եսէի զատ, հրապարակին ոտնադալը (trottoir)՝ ձրի փողոցին բոլոր երկայնութեամբը, Միջնափողոցին մէջ մասը, Եօթը խաչերու փողոցը՝ մինչեւ երկաթուղւոյն կայարանը, կրանիով քարայտակ եղած է: — Թէ գլխաւոր հրապարակին բոլորտիքն ու թէ մէկալ փողոցներուն երկու կողմերը ծառուղիներ կան: Ինչպէս փողոցներուն՝ անանկ ալ գլխաւոր հրապարակին մաքրութեանը հոգ կը տանի վարչութիւնը: Տներուն առջեւ մասնաւորը պէտք է որ մարբն ու աւելն, իսկ ժողոված շինքն անկէ տանիլն. քաղաքային վարչութեան գործն է: — Քաղքին մաքրութիւնն առակ եղած է:

«Կառնուներես դէպ ի տունն են» — կը գրէ, Կերլայ չայաքաղքին վրայ խօսելով Թեոդորոս Գեօրգեօ, իր շաքաթաթ երթիմին մէջ. — «Տարիներէ ի վեր չեմ ծածած այն լուսային կիւռ ոգը: Կը սկսի կամայ կամաց միմիկ ըլլալ աշուրներուս առջին այն՝ ինծի այնչափ ծանօթ երկիրը: Հագիւ կը յիշեմ՝ պատկերներն, որոնք տղայութեանս երազներուն մէջ, այնպէս խորունկ սողորոտեցան մտացս մէջը:»

«Նրեակայութիւնս, զիս դէպ ի ներս, քաղաք կը տանի: — Ծածմբային բաղանեաց

ձամբուն սօսներուն մէջնէ, 20 վերին քաղաքին սահանադռնէն ակամայ կը դառնամ՝ դէպ ի մեծ սահանաց վերնագուռը 21, ուր այնչափ անգամ պարտուցին զիս իմ տղայութեանս բախտախնդրութիւնները: Անգին են, Սիւլաշի ու Գիշ Սըզի լեւնային ձամբաները: Աւելի դէպ ի վար Ս. Անտոնի խաչը ի՞նչ որուն չղբարանին վրայ այնչափ եռանդուն հոգիներ գտան իրենց հոգեւոր միախառնութիւնը:»

«Կը թողում անկեղանոցն ու անոր քովի քաշէ՝ պիկէի քովէն անցնելով՝ հոն՝ գեղեցիկ ու շիտակ ձրի փողոցին մէջն են: Երբ աչքս դէպ ի աջ դարձնելով՝ Լուսաշի հիմնած որսանոցն առջեւ կ'եմ, միտքս կու գայ ազնուամիտ, սպիտակահեր եկեղեցականն, որուն անձին վրայ անանկ գեղեցիկ կերպով միացած էին գիտութիւնն ու շնամարտ եկեղեցականութիւնը. . . :»

«Ողջիր. բեղ իմ սիրելի վարժոցս: Ինչպէս թողուցիր զիս: Բակ, մարմնավարժութեան պարտեզ, մուսէն, խորհրդածութեան սենեակ . . . բոլորը գեւ կենդանի կերպով առջեւս կեցած են: Եւ ինչպէս որ շնորհակալութեան զգացմամբ լի՝ կը մտածեմ՝ ուսուցչացս վրայ, անանկ ալ քաղաք կը հնչեն ականջներուս մէջ՝ մեր մայրենի լեզուին ձայնը: Կարծես թէ հիմակ ալ կը լսեմ, ուսանող երգիչներուն խումբը, կարծես թէ իրենց հետ կ'երգեմ՝ «Քրիստոս յարեաւ. յարեաւ ի մեռելոց:»

«Ահ մայր եկեղեցին: Կերբ ցուրտ է . . : Կարծես թէ ինկին հոտը կ'առնում: Կը գիտեմ՝ մարմարեայ կողմնակի գորշ ու հսկայագործ աւագ խորանները: Վերջինին մեծ պատկերին առջեւ կ'ահագնէի սիրտս — ու կ'աճապարեմ կողմնակի մատուռն, որպէս զի տեսնեմ Ռուպէնի հրաշագործ պատկերը:»

«Կարծես թէ հիմակ ալ կը գունչէ ականջներուս մէջ մեծ երգիծներն ձայնն, որուն նմանը մարդ հազիւ երեմեմ կը լսէ. . . որն որ այնչափ տարիէ ի վեր կ'ընկերանայ՝ այն, արեւելեան պարզութիւն, բայց գեղեցիկ եղանակ ունեցող երգերուն:» «Յիսուս՝ Քրիստոս մեզ ծնաւ. . .» «Աշխարհ ինչպե՞ս է. . .» «Չուարձացէք. . .» «Կարիւրս կոչո՞ւ» որոնց ներդաշնակութիւնն զմարդ խորին խորհրդածութեանց մէջ կ'ընկղմէ: Կը բաղձայի՝ զատնը նորէն ու նորէն լսել . . . :»

«Առջեւս կ'ըլլէ խորհրդանոցն, իրեն վրայ գտնուած ու այնչափ յիշուած գունտովը: Հոն է ժողովքին տեղը, հոն՝ Բլըշինգը՝ շարժանակ աշխատող քաղաքապետը: — Տարիւր ձեռք ունեցող

կորչան, գործունեայ կովերդը, ծեր Վլովը, ոսկեգրիչ Օսգիանը . . . »

« Խորհրդանշոյն կից է ակմանոցը, Հոն է անտարակոյս մշանդինա. որն անապաճէր . . . քաղքին աշնուականութեան մեծագոյն մասը: Եւ երբ « Գարանա » օթեւանը կը նշմարեմ, առջեւս կ'անցնին բիրտասեակ ուրիշութեանց պատկերն ու ծափահարութեանց . . . ձայները՝ զորոնք Ռէտուզը տեսած ու լսած է: »

« Հիմակ փունգալով կը մտնէ, լերան տակի իջնականին քովէն Սամուշ վայրին երկաթուղոյն շուն: — Կը փափաքէի որ օր աւուր վըսց Տարուստութիւն եւ ատատութիւն բերէ պոստիկ Հայաքաղքին — ուր դժբախտութեամբ Տիմակ Նապասենին այնչափ ցանցաւ եւ ժամանակին յարաբերութեանց անկապատաւորութեանը համար: »

« Կը նկատեմ Տին գլեռակը: — Հիմակ, ալ վեր քաշուող կամուրջներ շունի եւ յառաջուն փայլուն զօրահար զինամարտիկներու տեղ՝ լեցուն է բախն ու պարտեղը տխուր բանտարկեաներու կերպարաններով: Մարդիկուցցիի զինանշանը հոն կեցած է, պատին մէջ հիւսւած: Ա՛լ քաղաքագէտ ու կարդինալին վըսց, խօսող չկայ: Ա՛լ երկու Պաղարի տխուր գիւցազունքը շատոց կը Հանգչին որմերուն մէջ, կը փոշիանան, անհետ կ'ըլլան: »

« Ա՛լ ասպետական փողը չէ, որ զնաղաղութիւնը կը վըզովէ Սամուշ գետը մեղմով կը բլբլէ բերդին պարիսպները: Փողը բերդապահաց միայն կը հնչէ, որ բանտարկեանները փակարան տանին ու հանգչելու երթան: — Ղիպական ժամանակն անհրեւոյթ եղած է: Հիմակ միայն ռճրագործութեան վէպերուն ստորին ասպետները կը նուազին լաւ պահանջօրութեան տակ: — Երբ մարդ քաղքին վըսց կը մտնէ, ամենեւին չի կրնար հաւատալ, թէ ասանկ խաղաղ ու պզտի քաղքի ետեւի կողմն այսպիսի աստրասփիղի պատմութիւն ունեցող մարդիկ միատեղ ժողոված ըլլան: »

« Կերպ Տայաքաղքին մէջ ամենէն աւելի աստուածավախ ժողովուրդը կը բնակի: Աւելի հաւատացեալ է քան զՍպանիացին ու աւելի մեծ շունգարացի է, քան զՀունգարացին: Ո՛վ լսած չէ Դրանսիականիոյ Հայոց մեծարպողսին վըսցը, որ մարդկութեան այնչափ երեւելի անձիւքներ տուած է: Կայ մեջքերնին մատնագիր ու արուեստագէտ. շատ հարուստ մեկնասա ու գիւցազն, պաշտօնայ ու մարտիրոս: Կարծեմ, բաւական է յիշել միայն զԳրիգոր Զիպիեան, զԿուսնեղիս Հալալչի, զԳուսիսան Գարաշեան,

զՉէջ զօրապետը, զԿորալէ պաշտօնեան, զԷսնեստինոս Գիշ: »

« Քաղաքը խաղաղ է: Գերեջի ծծմիային բաղանեաց կողմը՝ արեգակը, իր մառը կը մտնէ ու իր ծառապայծմեկները կը չընկապտեն Եօթն խաչի լերան վըսց եղող Գորգովեան . . . »

« Թէ ժամանակակիցները — կ'ըսէ Ալեքսիոս Նազոպ պատմագիրը — եւ թէ մեղմէ յառաջ եղողները տեսան, Հայերուն՝ մեղի եւ մեր երկրին ունեցած ճշմարիտ յարումը — մանաւանդ դարուս առաջին մասին քաղաքային խառնակութեանցը մէջ: 1791-ին 1792-ին տէրութեան ականագործողները, ոսկի գրերով զրեցին իրենց անունը հունգարական պատմութեան մատենին մէջ, այն միջոցին՝ երբ օրէնսդրութիւնն իրենց կրկին քաղաքներն — զԿերպ ու զՆիսաբոնթութեան պողով — տարունական քաղաքներուն կարգը բարձրացուց եւ օրէնսդրութեան կանչեց: Պատմական խաղաղութիւն սիրտը կը վերհամբառնայ ուրիշութենէն, երբ կը կարգայ իրենց պատգամաւորներուն ծառախօսութիւնները 1841 — 43 տարիներուն՝ տէրութեան ժողովներուն մէջ: Հայրենաց արդարակրօնով հաւատարմութիւն, տէրութեան օրինաց ճշմարիտ հպատակութիւն, իրենց նոր հայրենաց ու նոր եղբարց նկատմամբ ունեցած աներկբայելի սիրոյն բարեբար ջերմութիւնը կը հոսէ իրենց ամէն մէկ խօսքին մէջ: Եթէ ամէն ազգայնութեանց զաւակները — զորոնք մեր ազգն իրենց մէջ ընդունեցաւ եւ որոնց Հունգարիա օրէնքներ, կալուածներու պաշտպանութիւն տուաւ — այնպէս զգային եւ այն կերպով գործէին, ինչպէս մեր Հայ եղբայրներն, այն ատեն ուրիշ կերպարանք կ'ընդունէր Հունգարիա եւ ուրիշ աստիճանի մէջ կ'ըլլային համակրթութիւն, արուեստ, վաճառականութիւն, հարստութիւն . . . Եթէ Դրանսիականիոյ արքունի կալուածներն — Կեսալու, Կեօրկէն, Տէւա, Վայտա-Հունգարա իւր ժամանակին ասանկ ձեւաւորներու մէջ ինկած ըլլային, ինչպէս տարբեր վիճակի մէջ կ'ըլլար այսօր. եւ ինչպէս տարբեր բան կը ցուցնէր մեր առեւտրոյն հաւասարակշռութիւնը: »

ՅՈՎ. ԱՆՆՅՈՒ

